HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 10 Issue 3, p. 207-237, April 2018

DOI No: 10.9737/hist.2018.603

Kars'ta Ortaçağ'a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)

A Medieval Armenian Monastery in Kars: Karmirvank (Çoban Kilise)

Dr. Güner SAĞIR

(ORCID:0000-0003-3103-6965)

İstanbul Üniversitesi - İstanbul

Öz: Kars ili sınırları içinde bulunan Ortaçağ Ermeni kiliseleri, Kars ve Çevresi Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani hariç) adlı yüzey araştırması kapsamında 2010 yılından beri araştırılmaktadır. Bu makalede, 2010-2012 ve 2014, 2017 yıllarında araştırma kapsamında incelediğimiz, Ermeni mimarisinde az bilinen, Karmirvank'ın (Çoban Kilise), mimarisinin ve süsleme özelliklerinin ortaya konulması, inşa tarihi hakkındaki görüşlerin ele alınarak yapının tanıtılması amaçlanmıştır. Metinde ilk olarak manastırın konumu, bugünkü durumu ele alınmış, sonra mimarisi, süslemeleri ve kitabeleri, arazi çalışmalarından edinilen veriler ışığında görseller ve çizimlerle desteklenerek anlatılmış, son olarak da yayınlardaki bilgiler de göz önünde bulundurularak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Karmirvank hakkında, Ermeni mimarisinden bahseden 19.-20. yüzyıl yayınlarında çok az bilgiye ulaşılmıştır. Manastırda inceleme yaparak bilim dünyasına mimari olarak tanıtan ilk araştırmacı T. Toramanyan'dır. Karmirvank'ın orijinal ithafı bilinmemektedir. Manastırın kilisesinde bulunan kitabe Karmirvank olarak geçtiği için yayınlarda da bu adla yer almıştır. Yerel kullanımda ise yapı "Çoban Kilise" olarak bilinmektedir. Karmirvank'da üç tane Ermenice kitabe bulunmasına rağmen ne yapının inşa tarihini ne de orijinal ithafını belirlemek mümkündür. Ancak güney cephedeki 1165 tarihli kitabe, yapının bu dönem öncesi mevcut olduğuna dair önemli bir kanıt sunmaktadır. Karmirvank'ın, mimari özellikleri, Ani kenti ile Horomos Manastırı arasındaki konumu ve Ermeni Krallığındaki yapı faaliyetleri dikkate alındığında, manastırın 10. ya da 11. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olması mümkün görünmektedir.

Sonuç olarak, Karmirvank, hem mimarisi hem de kitabeleri ile Ortaçağ Ermeni mimarisinden günümüze ulaşmış, yayınlarda çok az yer almış olmakla beraber, önemli örneklerden biridir. Bu kapsamda ele alınan metinde, Karmirvank'ın tanıtımı ayrıntılı yapılmış, tüm veriler değerlendirilmiş, çok sayıda çizim ve görsel kullanılarak kısmen de olsa yapının tanıtılmasındaki eksikliklerin giderilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kars, Ortaçağ, Ermeni, Karmirvank, Kilise, Manastır

Abstract: Medieval Armenian churches located within the boundaries of the Province of Kars are being studied since 2010 within the framework of the surface survey named Medieval Armenian Churches in Kars and Its Environs (except Ani). The purpose of this article is to introduce Karmirvank (Çoban Kilise) which we studied in years 2010-2012, 2014 and 2017 and which is not so well known in Armenian architecture, by revealing its architectural and ornamental characteristics and evaluating opinions about its construction date. Throughout the text, first the location and present condition of the monastery have been mentioned, then the architectural structure, ornaments and inscriptions have been explained in the light of data collected during our field survey, supported with images and drawings and finally a general evaluation has been made taking into consideration information in relevant publications.

Very little information has been found about Karmirvank in 19.-20. Century publications on Armenian architecture. T. Toramanyan was the first researcher who examined and introduced the monastery's architecture to the world of science. The original dedication of Karmirvank is unknown.

It has been named as Karmirvank in publications since it is mentioned so on the inscription found in the monastery's church. Locally it is known as "Çoban Kilise". It is not possible to identify neither the construction date nor the original dedication of the church although there are three inscriptions in Armenian in Karmirvank. However, the inscription on the southern facade dated to 1165 provides significant evidence that the structure was present before this period. The monastery's construction date is estimated to be early 10th or 11th century considering the architectural features of Karmirvank, its location between Ani and Horomos Monastery and construction activities during the Armenian Kingdom.

In conclusion, Karmirvank is one of the important examples of Medieval Armenian architecture having survived to present with its architectural structure and inscriptions, although there is very little information about it in publications. Within this context, all available data has been evaluated and a detailed introduction of Karmirvank is aimed to be given in this article supported with drawings and images.

Keywords: Kars, Medieval, Armenian, Karmirvank, Church, Monastery

Giriş

Kars ili sınırları içinde bulunan Ortaçağ Ermeni manastırları ve kiliseleri, *Kars ve Çevresi Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani hariç)* adlı yüzey araştırması kapsamında 2010 yılından beri araştırılmaktadır.¹ Bu makalede, 2010-2012 ve 2014, 2017 yıllarında araştırma kapsamında incelediğimiz, Ermeni mimarisinde az bilinen, Karmirvank'ın (Çoban Kilise), mimarisinin ve süsleme özelliklerinin ortaya konulması, inşa tarihi hakkındaki görüşlerin ele alınarak yapının tanıtılması amaçlanmıştır (Resim 1).² Metinde ilk olarak manastırın konumu, bugünkü durumu ele alınmış, sonra mimarisi, süslemeleri ve kitabeleri, arazi çalışmalarından edinilen veriler ışığında görseller ve çizimlerle desteklenerek anlatılmış, son olarak da yayınlardaki bilgiler de göz önünde bulundurularak genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Manastırın Konumu

Kars'ın merkez ilçe sınırları içinde bulunan Karmirvank, şehrin yaklaşık 47 km doğusunda, Arpaçay Nehri kenarına inşa edilmiştir (Resim 2). Bugün Türkiye-Ermenistan sınırında, 1. derece askeri yasak bölgede, Ani kenti ile Horomos Manastırı arasında kalan manastır, ilkinde 1.8 km, ikincisine 3.5 km mesafededir (Harita).³ Manastırın bulunduğu Arpaçay Nehri'nin kenarındaki dar alana, vadi yamacında bulunan kayalıklar arasındaki patikadan yaklaşık 15 dakika yürüyerek ulaşılır. Yamacın bitimindeki eğimli alanda, kilisesi

¹ 2010 yılında başkanlığında başlayan, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Genelkurmay Başkanlığı izinleriyle gerçekleştirilen yüzey araştırması, 2014 yılından beri İstanbul Üniversitesi adına yürütülmektedir. Araştırma 2010 yılından itibaren resmi sponsorumuz ZEYPET Akaryakıt ve 2014-2016 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından (Proje No: 43721, 44522, 54661 ve 55207) maddi olarak desteklenmiştir. Resmi sponsorumuz ZEYPET Akaryakıt'tan Fatma-Yalın Yazar'a ve İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimine araştırmayı maddi olarak desteklerinden, arazi çalışmalarını birlikte gerçekleştirdiğim arkadaşlarım Mimar Aykut Fenerci, Maltepe Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Mimari Restorasyon Programı Bölüm Başkanı Öğr. Gör. Rıza Gürler Akgün, İstanbul Üniversitesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Uzman Dr. Can Avcı ve Arş. Gör. Armağan Tan'a yardımlarından, metin içinde kullanılan Ermenice kaynak, yayın ve kitabelerin çevirilerini yapan İstanbul Ermeni Patrikliği'nden Sayın Vağarşag Seropyan ve Dr. Krikor Damadyan'a katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

² Karmirvank, 2006 yılında doktora çalışmaları sırasında, yine Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile Genelkurmay Başkanlığı izinleriyle ziyaret edilmiş, sadece fotoğraf çekilmiştir. Metin içinde ihtiyaç duyuldukça 2006 yılına ait resimler de kullanılmıştır. Ayrıca yapı hakkında ön çalışmalar, Uluslararası Katılımlı XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumunda (Cumhuriyet Üniversitesi - Sivas, 18-20 Ekim 2012) sunulmuş, ancak araştırmalar tamamlanmadığı için yayına dönüştürülmemiştir.

³ Kilisenin GPS ile batı girişi önünden alınan koordinatları: Enlem: 40°30'52.03"N, Boylam: 43°36'4.80"E

ayakta, küçük bir manastıra ait yapı kalıntıları görülür (Resim 3). Kilisenin doğusunda mezarlık ve kuzeyindeki yamaçta kaya oyma mekânlar vardır.

Resim 1: Kuzeybatıdan genel görünüş (2017)

Resim 2: Güneybatıdan genel görünüş (2010)

Harita: Manastırın yerini gösteren harita (2017, Hz. R.G. Akgün)

Resim 3: Kuzeyden genel görünüş (2012)

Bugünkü Durumu

Karmirvank, yaklaşık olarak doğu-batı doğrultusunda 25 metre, kuzey-güney doğrultusunda 40 metrelik bir alana yayılmıştır (Çizim 1). Kilise, bu alanın kuzeydoğu ucunda bulunur. Bugün kilisenin batı duvarının güneybatısı, güney duvarının alt kısmı tamamen yıkılmış, sadece örtüyü taşıyan payeler kalmıştır. Prothesisin doğu duvarı, diakonikonun güney ve doğu duvarları yıkılmıştır (Resim 4).⁴ Kilisenin içinde kaçak kazı yapılmış, naosun ve diakonikonun içinde, aralarında mimari plastik parçaların da bulunduğu taşlar her yere dağılmıştır. Batı ve güney cephelerdeki kaplama taşlarının çoğu, çatıların kaplama levhalarının büyük bir kısmı dökülmüştür. Kilisenin yakın çevresinde de süslemeli mimari plastik parçalara rastlanmıştır. Ayrıca kilisenin batısında bulunan, neredeyse kilisenin kuzey duvarı ile aynı eksende olan, düzgün kesme taşla örülmüş avlu duvarının çoğu yıkılmıştır.

Kilisenin güneybatısında bulunan mekânların duvarlarının bir kısmı ayakta, bir kısmı temel seviyesinde günümüze ulaşmıştır (Resim 5). Bu mekânların manastıra ait hizmet binaları olduğu düşünülmekle beraber kesin işlevlerini ve tam planlarını tespit etmek mümkün olamamıştır.⁵ Mekânların bir bölümü kesme taş kullanılarak dolgu duvar tekniğinde, diğer bir bölümü de kaba yontu taştan yığma duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Bu mekânların inşasında kullanılan malzemenin şekli, düzeni ve işçiliğine bakılarak, kiliseden daha geç bir dönemde yapılmış oldukları tahmin edilmektedir.

Çizim 1: Manastırın vaziyet planı (2011, çiz. A. Fenerci)

⁴ 2011 yılına kadar tamamen sağlam olan prothesisin doğu duvarı 2012 yılında, 2012 yılına kadar derzleri ve içteki taşları sağlam olan diakonikonun güney ve doğu duvarları 2014 yılında kaçak kazılar yüzünden yıkılmıştır.

⁵ Manastıra ait kilise dışındaki mekânların tamamının planları ve birbirleriyle bağlantıları ancak toprak ve taş dolgu kaldırılarak yapılacak kazı ile belirlenebilir. Vaziyet planına işlenenler, yüzeyden sınırları tespit edilebilen mekânlardır.

Resim 4: Güneybatıdan görünüş (2011)

Resim 5: Ek mekânlar (2011)

Mimari Tanıtım

Karmirvank, dıştan yaklaşık kare, içte haç planlı, naosun orta bölümü kubbeli, tek apsisli, pastoforioum odalı bir yapıdır (Çizim 2). Üç kademeli platform üzerine inşa edilmiş kilise, doğu-batı yönünde 8.16 m, kuzey-güney yönünde 7.08 m ölçülerindedir (Resim 6).⁶

Çizim 2: Kilisenin planı (2011, Çiz. A. Fenerci)

Naosun doğu-batı, kuzey-güney yönlerinde 3.95 m olan kare orta bölümü, köşeleri yuvarlatılmış kademeli duvar payeleri üstündeki iki kademeli yastıklara oturan yuvarlak kemerlerle, batı, kuzey ve güneyde haç kollarına, doğuda apsise açılır (Resim 7).⁷ Bu bölüm,

⁶ Batı ve güney cephelerde toprak dolgu nedeniyle görünmeyen kademeli platform sadece doğu ve kuzey cephelerde izlenebilir.

⁷ Naosun orijinal zemini kaçak kazılar nedeniyle tahrip olmuştur. Bu nedenle, metin içinde kullandığımız yükseklik ölçüleri belirlenen sıfır noktası üstünden verilmiştir. Yuvarlak kemerlerin sıfır noktasından yüksekliği 5.47 m olarak ölçülmüştür. Bu ölçü aynı zamanda haç kollarının yüksekliğini de göstermektedir.

çapraz eksenlerde pandantifle geçilen içten ve dıştan silindirik yüksek kasnaklı kubbe ile örtülüdür (Resim 8).⁸ Yüksek kasnaktan kubbeye geçiş kesintisizdir. Silindirik kasnağın doğu ve batısında içten dışa doğru daralan yuvarlak kemerli dikdörtgen birer pencere yer alır.

Naosa açılan kuzey, güney ve batı haç kolları eşit genişlikte, kuzey ve güney haç kolları eşit, batı haç kolu ise diğerlerine göre daha derindir.⁹ Haç kollarının ana eksenlerinde içten dışa doğru daralan birer pencere yer alır (Resim 9).¹⁰ Batı haç koluna kuzey ve güneyden yuvarlak kemerle açılan birer mekân bulunur. Bu mekânlardan güneydekinin sadece doğu duvarı ve tonozunun bir kısmı, kuzeydekinin doğu duvarı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan beşik tonoz örtüsü günümüze ulaşmıştır.¹¹

Resim 6: Kuzeydoğudan görünüş (2017)

⁸ Kubbenin naosun sıfır noktasından yüksekliği 11.70 m'dir.

⁹ Kuzey ve güney haç kolları 2.73 m genişlik, 0.88 m derinlik, batı haç kolu 2.73 genişlik, 1.20 m derinliktedir.

¹⁰ Kuzey pencere içte 1.71x0.68 m, dışa doğru 1.09x0.34 m ölçülerindedir. Güney pencere içte 0.58 m, dışa doğru 0.34 m genişliktedir. Bu pencerenin alt kısmından itibaren duvar yıkıldığı için yükseklik ölçüsü, batı pencerenin ise sadece yuvarlak kemeri mevcut olduğu için ölçü alınamamıştır. Ancak kuzey pencere ile yaklaşık aynı ölçülere sahip oldukları düşünülmektedir.

¹¹ Batı haç koluna açılan iki mekân temel seviyesinde ölçülebilmüş, 1.48x1.20 m boyutunda, sıfır noktasından yüksekliği 3.62 m olarak belirlenmiştir.

Resim 7: İçten görünüş ve A-A Kesiti (2011, Çiz. A. Fenerci)

Resim 8: Kubbe içten (2011)

Resim 9: Kuzey ve batı haç kolları (2006)

Naosun doğusunda, naos zemininden yüksekte, içten yarım daire dıştan düz duvarlı, yarım kubbe ile örtülü apsis bulunur (Resim 10-11).¹² Apsisin ana ekseninde içten dışa doğru

¹² Orijinal zemini günümüze ulaşmış apsis, 2.74 m genişlik, 1.50 m derinlik ve sıfır noktasından 5.94 m yüksekliktedir.

daralan yuvarlak kemerli dikdörtgen bir pencere, kuzey duvarında da yüzeyden taşkın çerçeve içinde yuvarlak kemerli dikdörtgen bir niş bulunur.¹³

Resim 10: Apsis ve B-B Kesiti (2011, Çiz. A. Fenerci)

¹³ Apsis penceresi içte 1.95x0.40 m, dışa doğru 1.01x0.30 m ölçülerindedir. Nişin ise genişliği 0.35 m, yüksekliği 0.52 m'dir.

Resim 11: Kasnaktan apsisin görünüşü (2010)

Resim 12: Diakonikon (2017)

Apsisin her iki yanında yer alan pastoforium odaları kuzey ve güney haç kollarına dikdörtgen birer kapı ile açılır. Pastoforium odaları doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülüdür (Resim 12).¹⁴ Prothesis kuzey haç koluna, diakonikon güney haç koluna birer dikdörtgen kapı ile açılır. Her ikisinin de doğuda yarım daire birer apsisleri, apsislerin ana eksenlerinde de birer pencereleri yer alır.¹⁵ Prothesis ve diakonikonun kuzey duvarlarında doğuya doğru yuvarlak kemerli dikdörtgen birer niş bulunur.¹⁶

Kilisenin sade düzenlenmiş cepheleri, naosun kubbeli orta bölümü ekseninde üçgen alınlıklarla vurgulanmış ve içbükey saçakla sonlanmıştır (Resim 13-15). Her cephenin ana ekseninde yuvarlak kemerli dar dikdörtgen birer pencere yer alır. Kuzey ve güney cephelerdeki sağlam pencerelerin üstünde iki kademeli, kenarlarda uzayan, at nalı şeklinde birer taç kemer bulur. Doğu cephe, diğer üç cepheden farklı olarak iç içe kademeli iki üçgen nişle dikine bölünmüştür (Resim 16). Doğu cephenin ana ekseninde bulunan apsis penceresinin etrafı üçer kademeli iki dikdörtgen çerçeve ile vurgulanmıştır. Ayrıca bu cephede, diakonikon ve prothesisin yuvarlak kemerli küçük birer penceresi de görülür.¹⁷ Prothesis penceresinin üstünde de kuzey ve güney cephelerdeki pencereler gibi taç kemer vardır ancak dört kademelidir.

Karmirvank'ın, naosunun kubbeli orta bölümü, kare kaideli silindirik kasnak üstüne oturan, radyal düzenlenmiş taş plakalarla kaplı konik külahla, haç kolları çift pahlı, diğer bölümler tek pahlı çatı ile örtülüdür (Resim 17). Kubbe kasnağının batı ve doğu yönünde

¹⁴ Prothesis 1.12x 0.89 m, diakonikon 1.15x0.88 m ölçülerindedir.

¹⁵ Prothesis apsis 0.67 m genişlik, 0.39 m derinlik, diakonikon apsis 0.66 m genişlik, 0.37 m derinliktedir. Prothesisin penceresi içte 0.37 m, dışa doğru 0.18 m genişliktedir. Diakonikon penceresinin ölçüleri yıkıldığı için alınamamıştır.

¹⁶ Prothesis nişi 0.32 m genişlik, 0.15 m derinlik, diakonikon nişi 0.31 m genişlik, 0.10 m derinliktedir.

¹⁷ 2012 yılına kadar yaptığımız çalışmalarda pastoforium odaları henüz yıkılmadığından verdiğimiz bilgiler gözlemlerimize ve belgelerimize dayanmaktadır. Tespit yapıldığı dönemde diakonikonun penceresinin, dıştaki kaplama taşları düştüğünden, iç konturları üzerinden belgeleme yapılmıştır.

yuvarlak kemerli dikdörtgen birer pencere yer alır.¹⁸ Pencerelerin üstünde diğer pencerelerdeki gibi birer taş kemerleri vardır.

Resim 13: Batı cephe (2010, 2011, Çiz. A. Fenerci)

Resim 14: Kuzey cephe (2011, Çiz. A. Fenerci)

¹⁸ Batıdaki pencere tahrip olmuştur ancak izlerden takip edilebilmektedir.

Resim 15: Güney cephe (2011, Çiz. A. Fenerci)

Resim 16: Doğu cephe (2011, Çiz. A. Fenerci)

Kilise, sarı, kırmızı ve kahverengi tonlardaki düzgün kesme taşla dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Taşların arası moloz taş ve harç ile doldurulmuştur. Çatıda bir tarafı yuvarlatılmış taş plakalar bindirmeli teknikte sıralanmıştır.¹⁹

¹⁹ Taş plakaların her biri 10 cm kalınlıktadır.

Resim 17: Kubbe ve çatı (2011)

Süsleme

Kilisede, az sayıda da olsa, taş oyma süsleme görülür. Batı cephe üçgen alınlığının kuzeyinde ve güneyinde bulunan iki haçkar, geometrik geçme ve bitkisel motiflidir (Resim 18, Çizim 3).

Resim 18: Batı cephe haçkarlar (2010)

Çizim 3: Batı cephe haçkarlar (2011, Çiz. A. Fenerci)

Kuzeydeki haçkar, Π şeklinde çerçeve içine yerleştirilmiş, iki kademeli platform üzerinde geçme şerit ve stilize palmye yaprakları üstünde yükselen, kolları üç yapraklı yonca şeklinde biten haçla oluşturulmuştur. Çerçevenin uzun kenarları içleri boş iki şeritli düğümlü daire, yarım daire ise birbirine geçmiş iki şeritli daireler içinde beş dilimli yaprakla sonlanır. Güneydeki haçkar da kuzey haçkar ile ufak farklılıklarla aynı düzenlemeye sahiptir.²⁰ Ancak ortadaki haç hayli tahrip olmuştur. Ayrıca çerçevedeki süsleme iki şeritli S kıvrımlı geçme motifleriyle oluşturulmuştur.

Kilisenin 20 yüzyıl başlarına ait resminde batı cephedeki iki haçkar arasında günümüze ulaşmamış daha büyük boyutlu bir haçkar olduğu anlaşılmıştır (Resim 19).²¹ Kilise etrafında ve içinde yaptığımız incelemelerde yerde birkaç haçkar parçası tespit edilmiştir (Resim 20-23). Bu parçaların bir kısmının, süsleme özellikleri dikkate alındığında, büyük haçkara ait olabileceği düşünülmektedir.

Yapı içinde prothesisin kapısı üstünde bulunan haçkar, neredeyse kuzey haç kolu penceresi ile aynı düzlemde yer alır (Resim 24). Bu haçkar batı cephedeki haçkarlardan daha sade bir işçiliğe sahiptir. Ortada yer alan, palmye ağacı üstüne oturan haçın kolları üç yapraklı

²⁰ 2015 yılında yerinde olan güneydeki haçkarın düştüğü 2017 yılı araştırmamızda anlaşılmış, yapılan incelemede haçkarın iki parça halinde batı cephe önünde olduğu tespit edilmiştir.

²¹ Karmirvank'a ait 20. yüzyıl başlarında çekilmiş tek bir fotoğraf vardır. Bugün Ermenistan Ulusal Tarih Müzesi'nde N 793 numara ile kayıtlı bu fotoğraf, N.Y. Marr'ın Ani kazı ekibinde yer alan aynı zamanda bölgedeki kiliselerde araştırma yapan Toros Toramanyan tarafından 1913'de çekilmiştir. Ani Totoyan-Baladian, "Karmirvank', Le Couvent Rouge" *Revue des Études Arméniennes*, 30 (2005-2007), s. 302'de yayınlanmış olan Toramanyan'ın Karmirvank fotoğrafı, metin için "Կարմիր վանքը" (Karmirvank) <http://treasury.am> web sayfasından alınmıştır.

yonca şeklinde sonlanır. Haçın kısa kolları arasında, birbirinden farklı stilize çiçek motiflerinin bulunduğu küçük birer daire madalyon vardır. Haçın üstünde yer alan yarım daire, yaprak ve nokta bezeğin alması kullanıldığı geometrik süslemeye sahiptir. Haçkarın işlendiği taşın köşelerine gelen yerde, yarım daire süsleme ile birleşen, içteki madalyonun bir tanesinde kullanılan çiçek motifinin yarım şekilde uygulandığı görülür. Haçkarın çerçevesinin bir kısmının kuzey duvarla kesintiye uğraması, yapı onarımı hakkında önemli veri sağlamaktadır.

Resim 19: Güneybatıdan görünüş (1913, Toros Toramanyan, <http://treasury.am> alınmıştır)

Resim 20: Haçkar parçası (Çiz. A. Fenerci) Resim 21: Haçkar parçası (Çiz. A. Fenerci)

Resim 22: Haçkar parçası (Çiz. A. Fenerci) Resim 23: Haçkar parçası (Çiz. A. Fenerci)

Resim 24: Haçkar (2011, Çiz. A. Fenerci)

Kilise etrafında yaptığımız incelemelerde, batı cephe önünde, eski resimlerden kilisenin giriş kapısının alınlığı olduğunu anladığımız süslemesi hayli tahrip olmuş bir parça tespit

edilmiştir (Resim 25).²² Yarım daire şeklindeki alınlığın ortasında, altı şeritli, belli aralıklarla düğümlenen üç silme ile oluşturulmuş daire ve bunun içinde de haç motifi yer alır. Kapı alınlığının hemen yanında tespit edilen, yan yana sıralanmış kıvrık dallar içinde palmet motifli parçanın da, kapı kemerine ait olduğu düşünülmektedir (Resim 26).

Resim 25: Giriş kapısı alınlığı (2011, Çiz. A. Fenerci)

Resim 26: Kemer parçası (2011, Çiz. A. Fenerci)

Kilisenin kuzey cephesinin doğu tarafında, platform üstündeki ikinci taş sırasında, basit kazıma tekniğiyle yapılmış bir aslan figürü ve üstünde “فرخ” yazısı, prothesis kapısı üstünde iki haç tespit edilmiştir (Resim 27).²³

²² Kapı alınlığı 1.70x1.30x0.28 m ölçüsündedir.

²³ Aslan figürünün bulunduğu kilisenin kuzey duvarının doğusu, 2012 yılında kaçak kazı yapanlar tarafından yıkılmıştır. Aslan figürünün bulunduğu taşın yıkılan taşlar arasında olduğu tespit edilmiştir. Bugüne kadarki

Resim 27: Aslan figürü (2011)

Kitabeler²⁴

Karmirvank’da üç kitabe tespit edilmiştir. Bunlardan biri, 1165 tarihli olan iki satırlık kitabe, güney cephede pencerenin doğusunda yer alır. Üç ayrı parça halinde olan iki satırlık bir diğeri, güney cephe önünde iki ve naos içinde bir parça olarak bulunmuştur. 1271 tarihli olan onaltı satırlık son kitabe de, doğu cephenin üçgen alınlığında, apsis penceresinin üstündedir.

Güney Cephedeki Kitabe (Resim 28):²⁵

Ermenicesi:

+ Ի ԹՈՒԻՒՆ] ՈԺԴ ՆՈՐՈԳ [...

Յ ԱՅ] ՐԱՊ] ԵՏ

incelediğimiz yayınlarda da figürle ilgili bilgi yoktur. Bu figürün ne zaman, kim tarafından, ne amaçla yapıldığı bilinmemektedir. Figürün üstündeki yazı Farsça “feruh” yani “kutlu, uğurlu” anlamına gelmektedir.

²⁴ Kitabelerin tamamının Ermeniceleri İstanbul Ermeni Patrikliği’nden Sayın Vağarşak Seropyan tarafından yazılmış, Türkçe çevirileri ise yine Vağarşak Seropyan ve Dr. Krikor Damadyan tarafından yapılmıştır. Birlikte üzerinde çalıştığımız Kars’taki Ortaçağ Ermeni manastırlarının ve kiliselerinin kitabeleri hakkındaki kitapta, tüm yapıların kitabeleri ayrıntılı ele alınacağından bu metinde sadece tarihlemeye katkı sağlayacak bilgiler kullanılmış ve daha önce kitabeleri yayınlayan araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir.

²⁵ Bugüne kadar yaptığımız araştırmalarda güney cephedeki kitabenin ilk kez Basmadjian tarafından yayınlandığı tespit edilmiştir. Karapet J. Basmadjian, “ԱՆԻԻ ԴԻԱԳԻ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ ” (Ani’ye Komşu Karmir Vank), *ՈՍՏԱՆ (Vostan)*, vol. 1, 1911, s. 235; “Les Inscriptions Arméniens d’Ani de Bagnair et de Marmachén (Suite)”, *Revue de l’Orient Chrétién*, vol. 23, 1922-1923, s. 60-61, No: 27. Kitabe Totoyan-Baladian, agm, s. 306’da ikinci kez yayınlanmıştır. Karapet J. Basmadjian, “Les Inscriptions Arméniens d’Ani de Bagnair et de Marmachén (Suite)”, *Revue de l’Orient Chrétién*, vol. 25, 1925-1926, s. 182, No 141’de yine kilisenin güney cephesinde olduğunu belirttiği ama günümüze ulaşmamış iki satırlık başka bir kitabeden de bahseder: “1-... ԻՅՈՒՄԻՆԾԱՆԵԱԽԻՔ 2 - ՈՎԱՆՆ ” “... aux pieds de ton serviteur. Amen”, “...hizmetçinin ayaklarına. Amin”.

Türkçesi:

614 (=1165) tarihinde onar(ıldı?)

Hayrabad

Resim 28: Kitabe, güney cephe (2011)

Yerdeki Üç Kitabe Parçası (Resim 29):²⁶

Ermenicesi:

ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՄՍՈՒԾՈ յՅ ԵՍ ԱՄԻՐ
ՍՊԱՍ ԱԼԱՐ ՉԱՔԱՐ ԻԱ ԵՏ ՈՒ
ՉԱՐՍԻ Ր ՍԱՐԳԻՆ Բ.ԴԱՆԿՆ ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏ ԻՍ

Türkçesi:

“...Tanrı’nın inayetiyle, ben Amir Sbasalar Zakaria Garmir Mark’taki Aziz [Rahipler] Topluluğu’na (/Tarikat) iki tang verdim...”²⁷

²⁶ Farklı yerlerde üç parça halinde bulunan kitabeden ilk olarak P. Ghevond Alişan, *Շիրակ տեղագրութիւն պատկերացոյց*, (Şirag Deghakrutyun Badgeratsuyts/Şirag, Resimli Topografya), St. Lazar, Venedik, 1881, s. 169’da, sonra Basmadjian, agm, 1911, s. 235; 1922-1923, s. 70, No: 33’de bahsetmiştir. Aynı kitabe Totoyan-Baladian, agm, s. 318’de de yer almıştır. Metin içinde kitabenin koyu yazılan harfleri bugün mevcut olan kısmını göstermektedir.

²⁷ Ermenicede “tang” kelimesinin anlamı: akçe, mangır, pul demektir.

Resim 29: Kitabe, yerde üç parça (2011)

Doğu Cephedeki Kitabe (Resim 30).²⁸

Ermenicesi:

Ի ԹՈՒԻՆ

ՀԻ

ՇՆՈՐՀԻՆ ԱՄՍՈՒԾՈ յՅ ԵՍ ՈՒՔԱՆ ՔԱՐԻՄԱԴԻՆԱ ԵՒ ԵՂԲԱՅՐ //
 ԻՄ ՊԱՊՔԱՆ ՎԱԽՐԱԴԻՆԱ ՈՐԴԻՔ ՍԱՐԳՍԻ ԹՈՒՆ ՀՈԳ /
 /ՈՅՆ Ի ՀԱՐՍՆ ԻՄ ԴԱՊՏԱՅ ԽԱԹՈՒՆ ԵՒ ԳՆԵՏԱՔ ԶՎԱՆՔԱ //
 ԻՐ ԱՄԵՆԱՅՆ ՍԱՀՄԱՆԱԲԵՍ ՀՈՂՈՎ ԵՒ ԶՐՈՎ ԵՒ ԾԻՆԵՅ /
 /ԱՔ Ի ԿՈՐԴՈՅ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԵՏԱՔ ՄՊԱՍԻՔ ԵՒ ԳՐԵՆԱ /
 /ԻՔ ԵՒ ԸՆԾԱԵՏԱՔ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԶՄԵՐ ԳԱՆՁԱԳԻՆ //
 ՀԱՅՐԵՆԻՔՆ ԶԽԱՆԱԴԻՆ ԴԱՆԿՆ ՈՐ ՄԻՋԱԻՐԵՆ ԵՐ ԾԱՀ /
 /ԱՊԻՆ ԶՎԵՐԵՆ ԵՒ ԶՆԵՐՔԵՆ ԵՒ ԶՀԱՐՈՒ ԿՈՂՍԱՆՆ //
 ԿՈՒՂԱԿԱՆՈՎՆ ԵՒ ԱՅԳԻ ՄԻ Ի ԲԱԳՐԱՆ ԶԱՅԳԵՀԱՐՆ //
 ԵՒ ԶԱՔՍԻՆ ԿԱՊՆ ԵՒ ԶԽԱՀԻՄ [Ո]ՐՈՅ ԴԴԱՆԿՆ ԵՒ ԶԶ /
 /ԱՂԱՅՍ ՀԱՅ Ր ՍԱՐԳԻՍ ԵՒ ԱՅԼ ԵՂԲԱՐՔԱ ՓՈԽԱՐԵՆ ՀԱՏՈՒՑ /

²⁸ Bu kitabe, Sargis Çalalyants, *Ճանապարհորդություն 'ի Մեծն Հայաստան*, (Canabarhortutyun i Medz Hayasdan/Büyük Ermenistan'a Yolculuk), vol. I-II, Tiflis, 1858, s. 15-16; Alişan, age, s. 170; Basmadjian, agm, 1911, s. 234-235; agm, 1922-1923, s. 338-340, No: 70; Iosif Abgarovich Orbeli, *Избранные Труды*, (Izbrannyye Trudy/Seçilmiş Çalışmalar), Erivan, 1963, s. 474-475; Totoyan-Baladian, agm, s. 319-321'de yayınlanmıştır. Ayrıca Ermenice orijinali, transkripsiyonu, Türkçe çevirisi ve fotoğrafı da Güner Sağır, "Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri Yüzey Araştırması 2012 Yılı Çalışmaları" 35. *Uluslararası Kazi, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (27-31 Mayıs 2013-Muğla)*, 31. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Muğla 2014, cilt 1, s. 261-263, 272'de yer almıştır.

ԻՆ ՅԱՄԵՆԱՅՆ ՃԱԲԱԹԸ ԱԻՐ ԳԽՈՐԱՆՆ ՄԵՐ ՀԱԻՐՆ ՍԱՐԳՍԻ ԵՒ //
ՍԻԹԵ ԵՒ ՄԵՐՉԵ ՊԱՏԱՐԱԳԵՆ ԵՒ ԴԱԻՐ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԱՌԻՆԻՆ //
ՈՐՔ ՀԱԿԱՌԱԿ [Կ]ԱՆ ԸՆԾԱԽՅՍ ԴԱՏԻՆ Ի Ք[ՐԻՍՏՈՍ] ԵՒ ԱՄԵՆ
ՄԽԻԹԱՐԻՉ ԳՐԻՉ

Türkçesi :

720 tarihinde (720+551=1271)

“Ben, Hoki’nin torunu ve Sarkis’in oğlu, Ukan Karimatin ve biraderim Babkan Vahratin, ve gelinim Dabta Hatun, Tanrı’nın lütfuyla bu manastırı tüm çevresiyle, toprağı ve suyu ile satın aldık, ve topraktan bina ettik ve kutsal gereçlerle ve kitaplarla bezedik. Üst ve alt ve güney tarafındaki akarları ve Pakran’da bir (üzüm) bağ(ı) Khaçikhor’un (?) 4 (?)ini ve değirmenlerini paha biçilmez memleketimizin kilisesine bağışladık. Baba Sarkis ve diğer kardeşleri, her hafta, Salı günleri babamız Sarkis’in, Site (veya Sti) ve Merçe’nin ve Çarşamba günleri (ise) Sarkis Arkaun’un (anılarına) dua edilmesi için (yaptıkları) bu bağışlara aykırı davrananı Mesih (İsa) yargılasın. Amen.”.

Resim 30: Kitabe, doğu cephe (2011)

Değerlendirme ve Sonuç

Karmirvank hakkında, Ermeni mimarisinden bahseden 19.-20. yüzyıl yayınlarında çok az bilgiye ulaşılmıştır. Bugüne kadar yaptığımız araştırmalarda, manastırın adının geçtiği, bulabildiğimiz ilk yayın S. Calalyants’ın 1858 tarihli kitabıdır. Bu kitapta yapı hakkında ayrıntılı bilgi verilmeden sadece doğu cephesindeki onaltı satırlık Ermenice kitabe

yayınlanmıştır.²⁹ Sadece manastırın adı verilerek kilisesinin doğu cephesinde bulunan kitabe ikinci kez Alişan'ın kitabında karşımıza çıkar.³⁰ Ayrıca bu kitapta, günümüzde yapının etrafında, yerde üç parça olarak tespit edilen kitabe de ilk kez yayınlanmıştır.³¹

Manastırda inceleme yaparak bilim dünyasına mimari olarak tanıtan ilk araştırmacı, N. Marr'ın Ani kazılarına ekip üyesi olarak katılan T. Toramanyan'dır.³² Araştırmacı, manastırın ismi ve konumunu vererek kısaca mimari tanımını yapmış, kilisenin doğu ve güney cephelerinde bulunan kitabelerin içeriklerinden bahsetmiştir. Ayrıca kilisenin güney ve batısında ruhbanlar için yerleşimlerin olduğunu, kuzeyde kalan kayalıklarda ise oyma mekânların bulunduğunu belirtmiştir. Kilisenin mimarisi ve süsleme özelliklerine göre 10. ya da 11. yüzyıldan geç olamayacağını kaydetmiştir. Yine N. Y. Marr'ın Ani kazı ekibinde olan ve T. Toramanyan ile birlikte çalışan K. J. Basmadjian, 1903 yılında manastırda ilk kez inceleme yapmış, kilisenin tüm kitabelerini 1911 yılında yayınlamıştır.³³ Araştırmacı manastırı, Ani'nin 600 m uzağında Arpaçay Nehri kenarında "Karmir-vang" (Kırmızı Manastır) olarak bilinen kilise olarak tanımlamıştır. N. Marr'ın Ani kazılarını anlattığı 1934 tarihli kitabında; 1912 yılı kazısında İç Kale'de bulunan kitabedeki isimlerden bahsederken Karmirvank anılmıştır. Araştırmacı bu kitabede isimleri geçen Ukan Karimadin ve Babkan Fahradin kardeşlerin, Ukan'ın karısı Daptahatun'un Ani'li ve zengin kişiler olduklarını, bu kişilerin Ani'nin kuzey doğusunda, şehre iki *verst* uzaklıkta, Arpaçay kıyısında Karmirvank adlı muhteşem kiliseyi yaptırdıklarını ve buraya cömert para bağışlarında bulunduklarını belirtmiştir.³⁴ Yine Marr'ın Ani kazı ekibinden olan I. A. Orbeli'nin 1963 tarihli yayınında manastırın adı ve doğu cephesindeki kitabeye yer verilmiştir.³⁵

²⁹ Calalyants, age, s. 15-16.

³⁰ Alişan, age, s.170.

³¹ Alişan, age, s. 169. Ancak Basmadjian, agm, 1922-1923, s. 340'da Calalyants ve Alişan'ın ya yapıları görmeden ya da acele ettikleri için yayınladıkları kitabelerde hatalar olduğunu belirtir. İstanbul Ermeni Patrikliği'nde kitabelerle ilgili yapılan çalışmalar sırasında Basmadjian'ın tespitlerinin doğru olduğu anlaşılmıştır.

³² Toros Toramanyan, *Նյուիտ'եր Հայկական Ճարտարապետության Պատմության II*, (Nyoi't'er Haykakan Chartarapetoit'yan Patmoit'yan/Ermeni Mimarisinin Tarihi Konuları), Vol. II, Erevan, 1948, s. 161. Hiç şüphe yoktur ki Toros Toramanyan'ın 20. yüzyıl başlarında yaptığı önemli çalışmalar, günümüzde Ermeni mimarisi konusunda araştırma yapan herkesin ana referans kaynaklarından biridir. Ani Totoyan-Baladian, "Toros Toramanyan", *Le Couvent de Horomos d'après les Archives de Toros Toramanyan*, Monuments et Mémoires de la Fondation Eugène Piot, Paris, 2002, s. 17-19'da özetle T. Toramanyan; 1903 yılında Basmadjian ile birlikte Ani'de çalışmaya başlamış, bu çalışmalarına 1904 yılına kadar yalnız devam etmiştir. 1904 yılında Marr'ın yaptığı Ani kazı ekibine dâhil olmuş, hem Ani hem de çevresindeki pek çok yapıda araştırma yapmıştır. 1913 yılında Avusturyalı Tarihçi Josef Strzygowski'nin daveti ile bu ülkeye gitmiş, Ermeni sanatı hakkında bir konferans vermiştir. Toramanyan ve Strzygowski Ermeni mimarisi üzerine, Toramanyan'ın araştırmalarına ve belgelerine dayanan ortak yayınlanacak bir projede çalışmaya başlamışlardır. Ancak I. Dünya Savaşı nedeniyle Toramanyan Avusturya'ya gidememiş, Strzygowski 1918 yılında, Toramanyan'ın çalışmalarını ve belgelerini de kullanarak, tek başına *Die Baukunst die Armenier und Europa* adlı kitabını yayınlamıştır. 1934 yılında ölen Toros Toramanyan'ın yaptığı çalışmaları içeren belgelerin yer aldığı arşivi, ancak 1942 ve 1948 yıllarında iki cilt halinde yayınlanabilmiştir. Toros Toramanyan, *Նյուիտ'եր Հայկական Ճարտարապետության Պատմության I*, (Nyoi't'er Haykakan Chartarapetoit'yan Patmoit'yan/Ermeni Mimarisinin Tarihi Konuları), vol. I, Erevan, 1942; age, vol II, 1948.

³³ Basmadjian, agm, 1911, s. 233-235. Ayrıca kitabeler sonraki yıllarda yine Basmadjian, agm, 1922-1923, s.60-61, No: 27, s. 70, No: 33, s. 338-340, No: 70'de yayınlanmıştır. Karapet J. Basmadjian, "Les Inscriptions Arméniens d'Ani de Bagnair et de Marmachén", *Revue de l'Orient Chrétien*, vol. 22, 1920-1921, 339'da, bölgede incelediği yazıtları 5 döneme ayırmıştır. Karmirvank kitabeleri "IV. Gürcü Dönemi (1124-1126, 1161-1166, 1171-1191 ve 1199-1236)" ve "V. Moğol Dönemi (1236-1348)" içinde yer almıştır.

³⁴ Nikolai Yakovlevich Marr, *Ани, Книжная История Города И Раскопки На Месте Городища II*, (Ani, Knizhnaya Istoriya Goroda I Raskopki Na Meste Gorodishcha/Ani, Kentin Tarihi ve Kazıları), 1934, s. 103. Verst: Rus ölçü birimi 1 verst=1.0668 km'dir.

³⁵ Orbeli, age, s. 474-475.

1966 yılında bölgede araştırma yapan N.-M. Thierry, Yağkesen Köyü'ndeki Karmirvank/Kızıl Kilise'yi anlatırken bölgede bu isimle anılan birkaç yapı olduğunu, bu nedenle yayınlarda karışıklık bulunduğunu belirtmişlerdir.³⁶ Araştırmacılar, bu yapılardan biri olan Karmirvank ya da Ani Kızıl Manastırı'nı görmediklerini, herhangi bir plan ya da fotoğrafını bilmediklerini de ifade etmişlerdir. Manastırın Ani'ye 600 m mesafede Arpaçay kenarında kalıntıları olduğunu, 10. veya 11. yüzyıllardan kalma yapının 1165 ve 1271'de restore edildiğini I. A. Orbeli ve K. J. Basmadjian'a dayanarak söylemişlerdir.

Manastır hakkındaki en kapsamlı çalışma, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı başkanlığında yürütülen Ani kazılarındaki, Fransız ekip üyesi Totoyan-Baladian tarafından 2004 yılında yapılmış ve 2007 yılında yayınlanmıştır.³⁷ Bu yayın 23 Ağustos 2004 günü manastıra yapılan kısa ziyaret sonrası hazırlanmıştır. Bu nedenle araştırmacı yapıda daha ayrıntılı çalışma yapılmasına ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.³⁸ Araştırmacı makalesinde manastırın konumunu, tarihini, mimarisini ele almış, Toramanyan'a ait olan ve daha önce yayınlanmamış, kilisenin güney batıdan çekilmiş bir fotoğrafını kullanmıştır. Yayında, araştırmacının ekibi tarafından çizilmiş kilisenin ilk planına, doğu cephe kitabesinin çizimine ve birkaç resme yer vermiştir.³⁹ Ayrıca araştırmacı, yapının kitabeleri hakkında ulaşabildiği tüm yayınları ele alarak kendi içinde bir değerlendirme yapmıştır.⁴⁰

Karmirvank'da son çalışma ise tarafımızdan yüzey araştırması kapsamında, 2010-2012 ve 2014, 2017 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Bugüne kadar yaptığımız ayrıntılı arazi çalışmalarımızın sonuçları geniş ölçüde yayınlanamamış, sadece manastırın kısa tanıtımı, birkaç fotoğrafı, tarafımızdan çizilen planı ve kilisenin doğu cephe kitabesine araştırma raporlarında yer verilebilmiştir.⁴¹ Araştırma kapsamında, Karmirvank mimari olarak ayrıntılı incelenmiş, 2010-2011 yıllarında, yapının plan, kesit, cephe ve süslemelerinin eskizleri çizilmiş, 2011 yılında ölçekli çizimleri tamamlanarak çalışma sonlandırılmıştır. Ancak sonraki yıllarda da manastırın durumunu kontrol etmek üzere kısa ziyaretler yapılmış, arazi çalışmaları verileri gözden geçirilmiştir.

Karmirvank'ın orijinal ithafı bilinmemektedir. Manastırın kilisesinde bulunan kitabede Karmirvank olarak geçtiği için yayınlarda da bu adla yer almıştır. Yerel kullanımda ise yapı "Çoban Kilise" olarak adlandırılmaktadır. Aynı bölge içinde, aynı adı taşıyan üç kilise vardır. Bunlardan biri makalemizin konusu olan yapı, diğeri yine Kars'ta Yağkesen Köyü'ndeki kilise, bir diğeri de Ermenistan'da bulunan kilisedir.⁴² Her üç yapının aynı bölgede olması ve

³⁶ Nicole-Michel Thierry, "A Propos de Quelques Monuments Chrétiens Du Vilayet De Kars (Turquie) II", *Revue des Etudes Armeniennes*, VIII (1971), s. 192-193.

³⁷ Totoyan-Baladian, agm, 2005-2007, s. 301-336.

³⁸ Totoyan-Baladian, agm, 2005-2007, s. 303.

³⁹ Totoyan-Baladian, agm, 2005-2007, yapının Toros Toramanyan tarafından çekilen fotoğrafı s. 302, plan s. 308.

⁴⁰ Totoyan-Baladian agm, 2005-2007, s. 316-332.

⁴¹ Güner Sağır, "Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ani Ören Yeri Hariç Ortaçağ Ermeni Kiliseleri Yüzey Araştırması" *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, sayı 4, Ankara 2010 (a), s. 214, 221'de yapının fotoğrafı (Resim 12); "Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani Örenyeri Hariç) Yüzey Araştırması" 33. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (23-28 Mayıs 2011-Malatya)*, 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2012, cilt 2, s. 22-23 arasında Karmirvank'ın genel tanıtımı, s. 34'de ise güneybatıdan fotoğrafı (Resim 13); "Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani Örenyeri Hariç) Yüzey Araştırması" 34. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (28 Mayıs-1 Haziran 2012-Çorum)*, 30. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Çorum 2013, cilt 2, s. 337, s. 345'de kilisenin planı (Çizim 6); agm, 2014, s. 261-263 arasında kilisenin doğu cephesinde bulunan kitabenin Ermenice orijinali, Ermenice transkripsiyonu ve Türkçe çevirisi, s. 272'de ise kitabenin fotoğrafı (Resim 1) yer almıştır.

⁴² Kars, Yağkesen Köyü'nde bulunan Karmirvank/Kızıl Kilise için bkz. Asoğik (Stephanos Asoğik Daronetsi), *Untshwlnu Swpnutgh , Awunluwlu Shtqtnwlu* (Step'anos Taronets'i, Patmut'iwn Tiyezerakan/Stephanos Daronetsi, Evrensel Tarih), (yay. haz. Rahip Garabed Şahnazaryants), Paris, 1859, s. 162;

aynı adı taşıması araştırmacılar için karışıklıklara neden olmuştur. Hakkında çok az bilgi bulunan Karmirvank erken yayınlarda diğerleri ile karıştırılmıştır.

Karmirvank'da üç tane Ermenice kitabe bulunmasına rağmen ne yapının inşa tarihini ne de orijinal ithafını belirlemek mümkündür. Güney cephedeki 1165 tarihli kitabe Şeddâdiler dönemine, yerde üç parça halinde olan 1199-1215 tarihli kitabe Gürcü dönemine ve 1271 tarihli kitabe de Moğol dönemine işaret eder.

Selçuklulara bağlı Şeddâdiler'in denetimindeki Ani kentini, 1161 senesinde Gürcü Kralı III. Georgi (1156-1184) ele geçirmiş, yönetici olarak İvane Orbelian'ı ve ona yardımcı olarak Sargis Mkhargrdzel'i burada bırakarak kentten ayrılmıştır.⁴³ Bu tarihten sonra Gürcüler ve Selçuklu atabekleri arasında Ani üzerine mücadeleler devam etmiştir. Selçuklulara bağlı Atabek İlideniz, 1164 yılında Gürcülerden Ani'yi geri almış, kentin yönetimine de Şeddâdî Şahinşah'ı getirmiştir.⁴⁴ Karmirvank'ın 1165 tarihli kitabesini, araştırmacılar Basmadjian ve

Alişan, age, s. 15-16; Toramanyan, age, 1948, s. 126; Hovhannes Marzbanian, *Բաղրատական Ավանդիկ Մը Կրօնական Ծարտարապետութեան Վրայ Եւ Հայ Ծարտարապետութեան Տեղը Անոր Մէջ*, (Dini Mimari Üzerine Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Ermeni Mimarisinin Yeri), İstanbul, 1970, s. 87-88; Thierry, agm, s. 192-196, fig. 8-13; J. Michel Thierry, "A Propos de Quelques Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars. (III)" *Revue Des Etudes Armeniennes* XVII (1983), s. 357-358; Krikor H. Maksoudian, "Karmirvank", Kızıl Kilise, Dprevank" *Armenian Architecture*, (Ed. V.L Parsegian), mikrofiş no: A-2226, Leiden: Inter Documentation Company, 1987; Paulo Cuneo, *Architettura Armena dal Quarto al Diciannovesimo Secolo*, I-II, Rome: Deluca Editore, 1988, s. 684, no: 439; G. Sağır, "Kars, Kızıl Kilise (Dprevank/Karmirvank) Tarihlendirme Sorunu Üzerine Bir Deneme" *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim*, İstanbul 2010 (b), s. 440-446; 2012, s. 16-17, resim 5; 2013 s. 337, çizim 7.

⁴³ Ani'nin Gürcü Kralı III. Georgi tarafından ele geçirilmesi için bkz. Vardan (Vardan Areveltsi/Vartabed), "Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Türkçeye Çev.: Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1937, s. 205; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, s. 395-400, 409-410; Charles J.F. Dowsett, "The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goş" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 21, No: 1/3, 1958, s. 488-489; Hakob A. Manandian, *The trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Çev.: Nina G. Garsoian, Livraria Bertrand, Lisbon, 1965, s. 180; Vardan (Vardan Areveltsi/Vartabed), "The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i", Çeviren ve yorumlayan Robert W. Thomson, *Dumbarton Oaks Paper*, 43, 1989, s. 206; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 125-127; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998, s. 31; Abû'l Farac (Gregory Abû'l Farac/Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, cilt II, (Süryanice'den İngilizce'ye çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. baskı, 1999, s. 398-399; Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos'un Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçeye çev. Hrand D. Andreasyan), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 331-332; Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan (notlar ve yay. hz. Erdoğan Merçil), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 343-352; Kalankatlı Moses. *Alban Tarihi: Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler, Mhitar Koş*, (Azerbeycan Türkçesi'ne çev. Ziya Bünyadov, Türkçeye çev. Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 342-343; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 91-93; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2009, s. 27-29, 112; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. baskı, Ankara, 2014, s. 155-156, 161; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. baskı, 2014, s. 346; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi: Güney Kafkasya 1220-1346*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015, s. 11-12; Nevzat Keleş, *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016, s. 291-294; Ahmed b. Lütfullah Münecimbaş, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, Haz. Ali Öngül, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2017, s. 176; Şeddâdiler hakkında bilgi için bkz. Keleş, age.

⁴⁴ Şahinşah döneminde Ani kentinde yoğun imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Ani'nin 1164 yılında yeniden Türklerin eline geçmesi konusunda bkz. Vardan, 1937, s. 206; Kırzioğlu, age, 1953, s. 401-402; Brosset, age, s. 350-352; Kırzioğlu, age, 1983, s. 127; Vardan, 1989, s. 206; Ersan, age, s. 93; Turan, age, s. 31-33, 114; Muhammed bin Hâvenşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safa fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-*

Totoyan-Baladian Gürcüler dönemine atfeder.⁴⁵ Ancak tarihsel veriler değerlendirildiğinde, hem Ermeni hem de Arap kaynakları Ani'nin 1164 yılında Türklerin eline geçtiğini doğrulamaktadır. Bu durumda, 1165 tarihli kitabenin, Selçuklulara bağlı olarak Ani'yi yöneten Şeddâdiler dönemine ait olduğunu söylemek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Her ne kadar kitabenin içeriği manastırın onarım kapsamını algılamamıza olanak tanımasa da yapının bu dönem öncesi mevcut olduğuna dair önemli bir kanıt sağlamaktadır.

Kilisenin etrafında, yerde üç ayrı parça halindeki kitabe, içinde Amirspasalar Zakaria isminin geçmesinden dolayı 1199-1212 yılları arasına, yani Gürcüler dönemine tarihlenir.⁴⁶ Gürcü Kraliçesi Tamara döneminde (1184-1211/12) Ermeni Mhargrdzel sülelesinden Zakaria, amirspasalar (başkumandan) olarak atanmış ve 1199 yılında Ani'yi ele geçirmiştir.⁴⁷

Kilisenin doğu cephesindeki 1271 tarihli onaltı satırlık kitabe, bölgeye 1239-1348 yılları arasında hâkim olan Moğollar dönemine işaret eder. Moğollar 1239 yılında Ani'yi ele geçirdiklerinde kentin yöneticisi Ermeni Mhargrdzel sülelesinden I. Şahinşah (1212-1261) onlara tabi olmuştur.⁴⁸ Bölge, 1239-1256 yılları arasında Moğollara, 1256-1336 yılları arasında da İlhanlılara bağlı Ermeni Mhargrdzel Sülelesinden valiler tarafından idare edilmiştir.⁴⁹ Ani ve çevresi, 1271 tarihinde, I. Şahinşah'ın torunları, II. Şahinşah ve Ak-Boğa (1255-1317) tarafından yönetilmiştir.⁵⁰

Doğu cepheindeki kitabede, isimler, kilisede yapılanlar, bağışlar ve kime hangi gün dua edileceğine dair bilgiler vardır. Kitabede yer alan Ukan Karimatin, Babkan Vahratin ve Dabta Hatun adları, yukarıda da belirttiğimiz gibi Marr'ın Ani'de bulunduğu bir kitabede de geçmektedir. Tokarski'de Marr gibi Ani kazılarında bulunan çan kulesi kitabesinde bu isimlerin Karmirvank'da güzel bir kilise yaptıklarını ve buraya cömert bağışlarda bulunduklarını yazar.⁵¹ Garsaion, 12.-14. yüzyıllar arasında yazıtlarda geçen pek çok ismin, soy isimlerinin ve unvanlarının bilinmediğinden kitabelerle örnekleyerek bahsederken Karmirvank'ın 1271 tarihli kitabesinde geçen isimleri örneklerden biri olarak verir.⁵² Sonuç olarak kitabede isimleri yer alan kişilerin şeceresi tam olarak bilinmese de Ani'li zengin bir tüccar ailesi oldukları ve kiliselere cömert bağışlarda bulundukları yaygın görüş olarak ortaya çıkmaktadır.

i Selçûkiyye), Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 243; Sevim-Merçil, age, s. 347; Subaşı, age, s. 14-15; Keleş, age, s. 294-304.

⁴⁵ Basmadjian, agm, 1920-1921, s. 339; Totoyan-Baladian, agm, 2005-2007, s. 317.

⁴⁶ Basmadjian, agm, 1922-1923, s. 70; Totoyan-Baladian, agm, 2005-2007, s. 318.

⁴⁷ Ani kentinin 1199 yılında Gürcülerin eline geçmesi konusunda bkz. Vardan, 1937, s. 217-218; Kırzioğlu, age, 1953, s.410-411; Manandian, age, s. 181; Brosset, age, s. 382 vd., 414.; Kırzioğlu, age, 1983, s. 135-136, 139; Vardan, 1989, s. 211; Gerard Dédéyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, (çev. Ş. Çiltaş), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 293-294; Ersan, age, s. 94; Subaşı, age, s. 22-23. Ani kentinin 1199 yılında Gürcüler tarafından alınmasıyla Ani Şeddâdileri (1064-1199) son bulmuştur (Keleş, age, s. 317). Ayrıca Mhargrdzel sülalesi için bkz. Ömer Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: "Atabeglik Müessesesi ve Atabegler"", *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 512-526.

⁴⁸ Moğolların Ani'yi ele geçirmesi için bkz. Vardan, 1937, s. 225; Kırzioğlu, age, 1953, s. 418, 437-439, 442; Manandian, age, s. 187-188; Dedeyan, age, s. 295-296; Ersan, age, s. 95-97, 103, 185; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 46-47, 169, 202-203; Subaşı, age, s. 54-55; Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Çev.: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. baskı, Ankara, 2011, s. 46.

⁴⁹ Kırzioğlu, age, 1953, s. 440-445; Ersan, age, s. 103.

⁵⁰ Kırzioğlu, age, 1953, s. 444; Ersan, age, s. 97; Subaşı, age, s. 115.

⁵¹ Nikolay Mihayloviç Tokarski, *Архитектура Древней Армении*, (Arkhitektura Drevney Armenii/Antik Ermeni Mimarisi), Erivan, 1946, s. 318.

⁵² Nina G. Garsoïan, "Notes Préliminaires sur L'anthroponymie Arménienne du Moyen Âge", *L'anthroponymie Document de L'histoire Sociale des Mondes Méditerranéens Médiévaux*, Ed. M. Bourin, J.-M. Martin et F. Menant=Collection de l'Ecole Française de Rome 226, Rome, 1996, s. 237.

Dönem kaynaklarının sınırlı olması, bölgede karışık bir yönetim ve hiyerarşi sisteminin bulunması Karmirvank'ın tarihlendirilmesi konusunda doğru analizler yapmayı güçleştirir. Kitabelerde geçen tarihler ve isimler, bize yapının ayakta olduğu dönemi belirlemede yardımcı olmakta ve bazı yorumlar yapabilmemize olanak tanımaktadır. Manastır, kilisedeki kitabelerine bakılarak 12. yüzyılın ilk yarısında mevcuttur diyebiliriz ama ne zaman yapıldığını net olarak söyleyemeyiz. Doğu cephesinde bulunan kitabede, her ne kadar "...Tanrı'nın lütfuyla bu manastırı tüm çevresiyle, toprağı ve suyu ile satın aldık ve topraktan bina ettik..." dense de kilisenin 1165 tarihli kitabesi yapının daha önce mevcut olduğunu ispatlar niteliktedir. Kanımızca 1271 tarihli kitabe manastırdaki büyük çaplı onarımı göstermektedir. Ancak onarımların kapsamı hakkında ayrıntı vermemektedir. Genel olarak değerlendirdiğimizde, Karmirvank'ın, Ani kenti ile Horomos Manastırı arasındaki konumu, 10. yüzyıl ve 11. yüzyıl başlarında Ermeni krallığındaki yapı faaliyetleri dikkate alındığında, 10. ya da 11. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olmasının göz ardı edilemeyeceği düşünülmektedir.

Karmirvank'ın mimarisine genel olarak bakıldığında Ermeni mimarisi için tipik denilebilecek özellikler görülür. Manastır kilisesinin kapalı haç plan tipinin çeşitleri, 7. yüzyılda Ermeni mimarisinde ortaya çıkmış, 10. yüzyılda da sıkça uygulanmıştır. Kilisenin merkezi mekânını örten kubbeye geçişte pandantif kullanılmıştır. Ermeni mimarisinde 6.-7. yüzyıllarda yaygın olan trompun yerini 10. yüzyılda pandantif almıştır. Kilisenin doğu cephesini bölen üçgen nişler, yuvarlak kemerli, dar ve uzun dikdörtgen pencereler, pencereler üstündeki taç kemerler, erken tarihlerden itibaren Ermeni mimarisi için tipik uygulamalardır. Bölgede manastıra en yakın konumdaki Ani kentindeki kiliselerde, Horomos Manastırı'nda ve Taylar Kilise'de aynı uygulamaları görmek mümkündür. Manastır kilisesinin doğu cephesini dikine bölen üçgen nişlerin sadece bu cephede kullanılmış olması belki bir farklılık olabilir. Ancak bu farklılığın yapının geçirdiği onarımlarla bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Manastırda bulunan az sayıdaki taş süslemelerin örnekleri, bölgedeki diğer Ermeni kiliselerinde, özellikle, Ani kenti ve Horomos Manastırı'ndaki yapılarda da bulunur. Kilisenin batı cephesi önünde yerde olan, muhtemelen giriş kapısı alınlığına ait palmet motifli parçanın aynısını Ani Gagik Kilisesi'nde de görmek mümkündür. Haçkarların Ani Surp Arak'elots Kilisesi, Ani Katedrali, Horomos Manastırı ve Yağkesen Köyü'ndeki Karmirvank'ta benzer örnekleri vardır. Batı cephede, iç içe geçmiş geometrik motifli ve dantel gibi işlenmiş bitkisel süslemeli haçkarları benzer örneklerine bakarak 13. yüzyıla tarihlemek mümkündür. Bu haçkarların 13. yüzyıl onarımı sırasında yerleştirilmiş olması muhtemeldir. Kilise içinde bulunan haçkar batı cephedeki örneklerine göre daha sade işlenmiştir. Hem bulunduğu konum hem de süsleme özelliklerine bakılarak batı cephedekilerden daha erken tarihli olduğu söylenebilir. Araştırmacı Totoyan-Baladian bu haçkarın ikinci kez kullanılmış olduğunu yani orijinal yerinde olmadığını belirtmiştir.⁵³ Ancak bu araştırmacının aksine, yapılan incelemeler sonucunda haçkarın orijinal yerinde olduğu düşünülmektedir. Çünkü haçkarın bir kısmı kuzey duvar tarafından kesilmektedir. Bu durumda kuzey duvarın yenilenmiş olması daha yüksek bir ihtimaldir.

Karmirvank'ın dış ve iç tüm duvarlarında yapı malzemesi bölgedeki tüm Ermeni yapılarında olduğu gibi tuf taşıdır. Kilise, Ermeni mimarisinde klasik kullanımı olan dolgu duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Bu teknik bölgedeki diğer Ermeni kiliselerinde de erken dönemden itibaren kullanılmış, yapılan araştırmalar sırasında incelenen kiliselerin hepsinde uygulandığı görülmüştür. Duvar örgü tekniği bölgedeki diğer yapılarda olduğu gibi tarihlemeye katkıda bulunacak dönem ayırıcı nitelikler taşımamaktadır.

⁵³ Totoyan-Baladian, agm, 2005-2007, s. 309.

Sonuç olarak, Karmirvank, hem mimarisi hem de kitabeleri ile Ortaçağ Ermeni mimarisinden günümüze ulaşmış, yayınlarda çok az yer almış olmakla beraber, önemli örneklerden biridir. Bu kapsamda ele alınan metinde, Karmirvank'ın tanıtımı ayrıntılı yapılmış, tüm veriler değerlendirmiş, çok sayıda çizim ve görsel kullanılarak kısmen de olsa yapının tanıtılmasındaki eksikliklerin giderilmesi hedeflenmiştir.

Kaynakça

- ABÜ'L FARAC (Gregory Abü'l Farac/Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, cilt I-II, Süryanice'den İngilizce'ye Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev.: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 3. baskı, 1999.
- AHMED B. LÜTFULLAH MÜNECCİMBAŞI, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II, Anadolu Selçukluları ve Beylikleri*, Haz.: A. Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- ALİŞAN, P. Ghevond, *Շիրակ տեղագրութիւն պատկերացոյց*, (Şirag Deghakrutyun Badgeratsuyts/Şirag, Resimli Topografya), St. Lazar, Venedik, 1881.
- ASOĞİK (Stephanos Asoğik Daronetsi), *Ստեփանոս Տարոնեցի Պատմութիւն Տիեզերական* (Step'anos Taronets'i, Patmut'iwn Tiyezerakan/Stephanos Daronetsi, Evrensel Tarih), Yayına Haz.: Rahip Garabed Şahnazaryants, Paris, 1859.
- BASMADJIAN, Karapet J., “Անիի Դրացի Կարմիր Վանք ը” (Ani'ye Komşu Karmir Vank), *Ոստան (Vostan)*, vol. 1, 1911, s. 233-235.
- BASMADJIAN, Karapet J., “Les Inscriptions Arméniens d'Ani de Bagnair et de Marmachén”, *Revue de l'Orient Chretien*, vol. 22, 1920-1921, s. 337-362.
- BASMADJIAN, Karapet J., “Les Inscriptions Arméniens d'Ani de Bagnair et de Marmachén (Suite)”, *Revue de l'Orient Chretien*, vol. 23, 1922-1923, s. 47-81, s. 314-344.
- BASMADJIAN, Karapet J., “Les Inscriptions Arméniens d'Ani de Bagnair et de Marmachén (Suite)”, *Revue de l'Orient Chretien*, vol. 25, 1925-1926, s. 156-186, 358-377.
- BROSSET, Marie Félicité, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Çev.: H. D. Andriasyan, Notlar ve Yayına Hz.: E. Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- ÇALALYANTS, Sargis, *Եանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան*, (Canabarhortutyun i Medzn Hayasdan/Büyük Ermenistan'a Yolculuk), vol. I-II, Tiflis, 1858.
- CUNEO, Paulo, *Architettura Armena dal Quarto al Diciannovesimo Secolo*, I-II, Deluca Editore Rome, 1988.
- DÉDÉYAN, Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, Çev.: Ş. Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.

- DOWSETT, Charles J.F., "The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 21, No: 1/3 (1958), s. 472-490.
- ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- GARSOÏAN, Nina G., "Notes Préliminaires sur L'anthroponymie Arménienne du Moyen Âge", *L'anthroponymie Document de L'histoire Sociale des Mondes Méditerranéens Médiévaux*, Ed. M. Bourin, J.-M. Martin et F. Menant=Collection de l'Ecole Française de Rome 226, Rome, 1996, s. 227-239.
- KALANKATLI MOSES, *Alban Tarihi: Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler, Mhitar Koş*, Azerbeycan Türkçesi'ne Çev.: Ziya Bünyadov, Türkçeye Çev.: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.
- “Կարմիր վանքը ” (Karmirvank)
<http://treasury.am/hy/%D5%AF%D5%A1%D6%80%D5%B4%D5%AB%D6%80-%D5%BE%D5%A1%D5%B6%D6%84%D5%A8-2> Erişim: 08.01.2018
- KELEŞ, Nevzat, *Şeddâdiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- MAKSOUUDIAN, Krikor H., "Karmirvank', Kızıl Kilise, Dprevank'" *Armenian Architecture*, Ed. V.L Parsegian, mikrofiş no: A-2226, Inter Documentation Company, Leiden, 1987.
- MANANDIAN, Hakob. A. *The trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Çev.: Nina G. Garsoian, Livraria Bertrand, Lisbon, 1965.
- MARR, Nikolai Yakovlevich, *Ани, Книжная История Города И Раскопки На Месте Городища II*, (Ani, Knizhnaya Istoriya Goroda I Raskopki Na Meste Gorodishcha/Ani, Kentin Tarihi ve Kazıları), Moskova, 1934.
- MARZBANIAN, Hovhannes, *Բաղդատական Ակնարկ Մը Կրօնական և Ըարտարապետութեան վրայ Եւ Հայ Ըարտարապետութեան Տեղը Ասորի Մէջ*, (Dini Mimari Üzerine Karşılaştırmalı Bir Bakış ve Ermeni Mimarisinin Yeri), İstanbul, 1970.
- MÎRHÂND, Muhammed bin Hâvenşâh bin Mahmûd, *Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- OKTAY, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.
- ORBELI, Iosif Abgarovich, *Избранные Труды*, (Izbrannyye Trudy/Seçilmiş Çalışmalar), Erivan, 1963.

- SAĞIR, Güner, “Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ani Ören Yeri Hariç Ortaçağ Ermeni Kiliseleri Yüzey Araştırması” *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, sayı 4, Ankara 2010 (a), s. 213-223.
- SAĞIR, Güner, “Kars, Kızıl Kilise (Dprevank/Karmirvank) Tarihlendirme Sorunu Üzerine Bir Deneme” *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Dünyasında Değişim*, İstanbul 2010 (b), s. 440-446.
- SAĞIR, Güner, “Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani Örenyeri Hariç) Yüzey Araştırması” *33. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (23-28 Mayıs 2011-Malatya)*, *29. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2012, cilt 2, s. 22-34.
- SAĞIR, Güner, “Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani Örenyeri Hariç) Yüzey Araştırması” *34. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (28 Mayıs-1 Haziran 2012-Çorum)*, *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Çorum 2013, cilt 2, s. 337-348.
- SAĞIR, Güner, “Kars İli ve Çevresinde Yer Alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri Yüzey Araştırması 2012 Yılı Çalışmaları” *35. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu (27-31 Mayıs 2013-Muğla)*, *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Muğla 2014, cilt 1, s. 261-275.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. baskı, Ankara, 2014.
- SEVİM, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. baskı, 2014.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Çev.: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. baskı, Ankara, 2011.
- STRZYGOWSKI, Josef, *Die Baukunst der Armenier und Europa I-II*, Vienna, 1918.
- SUBAŞI, Ömer. *Gürcü-Moğol İlişkisi: Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2015.
- SUBAŞI, Ömer, “XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: “Atabeglik Müessesesi ve Atabegler””, *Vakanüvis, Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 507-537.
- SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- THIERRY, Nicole-Michel, “A Propos de Quelques Monuments Chretiens Du Vilayet De Kars (Turquie) II”, *Revue des Etudes Armeniennes*, VIII, 1971, s. 189-213, pl. V-XXXVII.
- THIERRY, J. Michel, “A Propos de Quelques Monuments Chretiens du Vilayet de Kars. (III)” *Revue Des Etudes Armeniennes* XVII, 1983, s. 329-394.
- TOKARSKI, Nikolay Mihayloviç, *Архитектура Древней Армении*, (Arkhitektura Drevney Armenii/Antik Ermeni Mimarisi), Erivan, 1946.

- TORAMANYAN, Toros, *Նյութեր Հայկական Ճարտարապետության Պատմության*, (Nyoit'er Haykakan Chartarapetoit'yan Patmoit'yan/Ermeni Mimarisinin Tarihi Konuları), vol. I, Erevan, 1942.
- TORAMANYAN, Toros, *Նյութեր Հայկական Ճարտարապետության և Պատմության*, „ (Nyoit'er Haykakan Chartarapetoit'yan Patmoit'yan/Ermeni Mimarisinin Tarihi Konuları), vol. II, Erevan, 1948.
- TOTOYAN-BALADIAN, Ani, “Toros Toramanian”, *Le Couvent de Horomos d'après les Archives de Toros Toramanian*, Monuments et Mémoires de la Fondation Eugène PIOT, Paris, 2002, s. 17-19.
- TOTOYAN-BALADIAN, Ani, “Karmirvank', Le Couvent Rouge” *Revue des Études Arméniennes*, 30 (2005-2007), s. 301-336.
- TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye Çev.: H.D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- VARDAN (Vardan Areveltsi/Vartabed), “Müverrih Vardan, Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, Türkçeye Çev.: Hrand D. Andreasyan, *Tarih Semineri Dergisi*, 1/2, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1937, s. 154-244.
- VARDAN (Vardan Areveltsi/Vartabed), “The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i” (Çeviren ve yorumlayan Robert W. Thomson), *Dumbarton Oaks Paper* 43, 1989, s. 125-226.